

สรุปและขอเสนอแนะ

ผู้วิจัยได้กล่าวจุดประสงค์ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ไว้ในบทนำว่า จะวิเคราะห์เรื่องราวของพระโพธิสัตว์โดยทั่วไป ตั้งแต่ความหมายของคำว่า โพธิสัตว์ ความเป็นมาของความคิด รวมทั้งความคิดต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลต่อความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ อันนับเป็นการวิเคราะห์ทางทฤษฎีประการหนึ่ง และเรื่องการนำความคิดในประการตนมาแสดงออกในทางปฏิบัติ คือ การปฏิบัติตนเพื่อให้ได้มาซึ่งความเป็นพระโพธิสัตว์ อันนับเป็นส่วนการวิเคราะห์ทางปฏิบัติประการหนึ่ง บทสรุปนี้จะได้อธิบายในประเด็นสำคัญข้างต้น

ก. ความหมายและความเป็นมาของความคิด

ความหมายของคำว่า โพธิสัตว์ มี ๓ ความหมายด้วยกัน ตามลำดับความคิดในแต่ละยุคสมัย

ความหมายแรก คือ ผู้ที่จะตรัสรู้ ปรากฏในคัมภีร์ตั้งเดิม คำว่า โพธิสัตว์ ใช้ในฐานะเป็นศัพท์เรียกบุคคลจริงในประวัติศาสตร์ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพุทธเจ้า

ความหมายที่สอง คือ ผู้มุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิ ปรากฏในคัมภีร์ช่วงการแตกสำนัก ทั้งเถรวาทบาลี เถรวาทสรวาสตีวาทีน และมหาสังฆิกะ รวมไปถึงพุทธศาสนานิกายอื่นด้วย เป็นการใช้คำว่าโพธิสัตว์ เมื่อเกิดความคิดเกี่ยวกับบุคคลผู้มุ่งหมายจะไปให้ถึงโพธิเพื่อจะช่วยเหลือสรรพสัตว์

ความหมายที่สาม คือผู้มีแก่น คือโพธิ หรือเป็นบุคลาธิษฐานของโพธิ เป็นความหมายเฉพาะของมหายาน โพธิในที่นี้คือศูนย์ตา พระโพธิสัตว์เป็นผู้ใฝ่ในศูนย์ตา เป็นผู้ได้เห็นศูนย์ตา ความหมายที่สาม ประกอบกับความที่สอง แสดงลักษณะของพระโพธิสัตว์

เมื่อเป็นแกนหลังของศาสนาของพุทธศาสนาพหุศาสนายาน

ความเป็นมาของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ สามารถพิจารณาได้จาก
ความหมายของคำว่า พระโพธิสัตว์ข้างต้นนี้ คือ

ในคัมภีร์คังเคิม เรื่องราวพระโพธิสัตว์เป็นแต่ประวัติของพระพุทธเจ้า
องค์ปัจจุบัน ซึ่งไม่มีใครให้ความสนใจมากนัก ความสนใจของคัมภีร์รุ่นนี้อยู่ที่เมื่อใดตรัสรู้เป็น
พระพุทธเจ้าแล้ว ความสนใจเรื่องพระโพธิสัตว์มาปรากฏเด่นชัดในช่วงการแตกแยกเป็น
สำนัก ซึ่งขณะนั้นมีความคิดเรื่องโพธิของพระศาสดาเปลี่ยนไป เพราะต้องการเผยแพร่
ศาสนาและเกิดการเคารพบูชาพระศาสดาในลักษณะของเทพเจ้า จึงทำให้พระโพธิสัตว์
เริ่มเป็นอุดมคติ เป็นผู้มีคุณกรุณา และเป็นผู้มีลักษณะเหนือมนุษย์ เพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวของ
ผู้ศรัทธา

พระโพธิสัตว์ในตอนเริ่มความคิดที่เขารูปรอย จึงมี ๒ นัย คือ เป็น
บุคคลธรรมดาผู้กำลังปฏิบัติตามขั้นตอน กับเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ทรงอำนาจ โดยบันดาลสุข
สมหวังแก่คนทั้งหลายได้ แต่ความหมายก็ยังจำกัดเขตอยู่เพียง ผู้มุ่งหมายโพธิมิได้
หมายถึงผู้มีโพธิเป็นแกน

ความคิดต่าง ๆ ในคัมภีร์ช่วงการแตกเป็นสำนัก เป็นพื้นฐานสำคัญของ
เรื่องพระโพธิสัตว์ในมหายาน

ความคิดเรื่องโพธิที่เป็นศูนย์กลาง เป็นตตาทที่เป็นสภาวะของโลก เป็นสิ่งที่
มีอยู่ในทุกอย่าง ทำให้อุดมคติมุ่งไปเป็นพระโพธิสัตว์แน่นแฟ้นขึ้น

การเน้นความกรุณาทำให้พระโพธิสัตว์เป็นทางปฏิบัติที่เอื้อทั้งประโยชน์ตน
ประโยชน์ผู้อื่น และในที่สุดก็เน้นให้เอื้อประโยชน์ผู้อื่นก่อนประโยชน์ตน

การเน้นความศรัทธา ทำให้เกิดการพัฒนาลักษณะพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นบุคคลาธิษฐานทางนามธรรม เช่น พระมัชฌิมา พระอวโลกิเตศวร ใหม่ลักษณะและอำนาจมากขึ้น และเมื่อกล่าวในประเด็นศูนยตา พระโพธิสัตว์เหล่านี้ก็เป็นผู้ได้บรรลุถึงศูนยตามีแก่นคือโพธิ

พระโพธิสัตว์ผู้ปฏิบัติโพธิสัตว์จรรยา และพระโพธิสัตว์ในฐานะเทพเจ้า มีควบคู่กันไปโดยตลอด หากพิจารณาแล้วประเภทแรกคือ ผู้ปฏิบัติตามอุดมคติสูงสุดของศาสนา ประเภทหลังเป็นตัวอย่างพระโพธิสัตว์ผู้บรรลุความสูงสุด เป็นแบบแกผู้ปฏิบัติ และเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาของคนทั่ว ๆ ไป

เมื่อพิจารณาประเด็นทั้งหมดข้างต้น พระโพธิสัตว์จึงเป็นแก่นของพุทธศาสนา มหายาน พระโพธิสัตว์ในช่วงนี้จึงมีบทบาทมากมาย คือ

พระโพธิสัตว์เป็นแหล่งรวมที่จะสนองความต้องการของบุคคลหลายๆ ระดับ ทั้งผู้สนใจทางด้านปรัชญา ผู้ใจโน้มเอียงมาทางกรุณา ผู้มีใจแนบแน่นอยู่กับความเชื่อ พระโพธิสัตว์จึงเป็นไต่หิ้งอุดมคติ และที่ตั้งของความศรัทธา

พระโพธิสัตว์เป็นเครื่องมือเผยแพร่ศาสนาให้กว้างไกลออกไป เพราะสนองความต้องการต่าง ๆ ได้ครบถ้วน

พระโพธิสัตว์เป็นเครื่องมือแข่งขันกับศาสนาอื่น ๆ เช่น ลัทธิฮินดู ซึ่งมีเทพเจามากมาย และเน้นเรื่องภักดี พระโพธิสัตว์ก็สามารถขยายจำนวนขึ้น มีลักษณะเป็นที่ตั้งของภักดีได้ กล่าวโดยสรุปคือ พุทธศาสนาได้อาศัยเรื่องพระโพธิสัตว์อันพัฒนาขึ้นมาใหม่ มีลักษณะยืดหยุ่นที่จะรับความคิดใหม่ ๆ เข้ามารับปรุง เพื่อให้เหมาะกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นเหตุให้พุทธศาสนามีอายุยืนยาวสืบมาในประเทศอินเดียได้อีกหลายศตวรรษ

ข. ความคิดในพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อเรื่องพระโพธิสัตว์

ในข้อ ก. ความคิดที่มีอิทธิพลต่อเรื่องพระโพธิสัตว์ ได้แก่ โภธิ กรุณา และศรัทธา อาจแบ่งประเด็นได้เป็นสองประเด็น คือ ประเด็นทางปรัชญา กับ ประเด็นทางสังคม

ประเด็นทางปรัชญา คือ โภธิ กระแสของความคิดเป็นไปในลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. การเพิ่มคุณภาพให้โพธิของพระพุทธเจ้า แต่เดิมโพธิหมายถึงเอาความรู้ที่ทำให้หลุดพ้น โดยสภาพแห่งการหลุดพ้นทั้งพระพุทธเจ้าและพระสาวกย่อมไม่ต่างกัน แต่ต่อมาในคัมภีร์ช่วงที่ ๒ โภธิของพระพุทธเจ้าได้พัฒนาขึ้นเป็นสัพพัญญุตญาณ อันจะนำไปสู่ความคิดว่า พระสาวกไม่บรรลุโพธิเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์ช่วงนี้จึงมีการตั้งปัญหาเกี่ยวกับลักษณะของพระอรหันต์อย่างมากมาย จึงทำให้เริ่มเกิดความคิดว่าการมุ่งเป็นพระโพธิสัตว์สูงส่งกว่าการมุ่งเป็นอรหันต์ ความคิดเช่นนี้มาสมบูรณ์ในมหายานซึ่งให้ทุกคนมุ่งเป็นพระโพธิสัตว์ และถือว่าพระอรหันต์ยังไม่หลุดพ้นอย่างแท้จริง

๒. การขยายขอบเขตของโพธิ ในคัมภีร์ดั้งเดิมนอกจากจะให้ความหมายของโพธิไปในทางความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นแล้ว ยังได้กล่าววว่า โภธิของพระพุทธเจ้านั้นได้แก่การพบหลักปฏิจาสัมปบาท อันเป็นสภาพความเป็นไปทั้งหมดของโลก สภาพนี้แม้พระพุทธเจ้าไม่บังเกิดก็ยังคงมีอยู่ ซอนี่ทำให้เกิดการเทียบ พระพุทธเจ้ากับโพธิ และเข้ากับสภาพของทุกอย่างในโลก และเมื่อเกิดความคิดเรื่องศูนยตา ศูนยตาเป็นสภาพของทุกสิ่ง โภธิก็ย่อมเป็นสภาพของทุกสิ่ง ความเป็นพระพุทธเจ้าก็ย่อมจะมีอยู่ในทุกสิ่ง การที่จะบรรลุความจริงก็คือการค้นหาโพธิในตัวเอง

ประเด็นทางสังคม ได้แก่ เรื่องความกรุณาและความศรัทธา

๑. ความคิดเรื่องความกรุณา ความคิดนี้พัฒนาควบคู่ไปกับโพธิ ด้วยสำนึกทางสังคม เพื่อจะเผยแพร่ศาสนา และเพื่อเน้นความสำคัญของการช่วยเหลือผู้อื่น การเน้นความคิดเรื่องนี้ เป็นเหตุให้ลักษณะทางด้านพระกรุณาคุณของพระพุทธเจ้าได้รับความสำคัญมากขึ้นจนกระทั่งได้กลายมาเป็นคุณสมบัติตั้งแต่เมื่อยังมีได้เป็นพระพุทธเจ้า และในที่สุดความกรุณาได้กลายเป็นจุดศูนย์กลางของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในมหายาน

๒. ความคิดเรื่องศรัทธา ลักษณะของการนับถือด้วยศรัทธาเป็นแนวทางที่ง่ายสำหรับคนหมู่มาก เป็นเหตุให้เกิดการทำนุคคลาธิษฐานของคุณธรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นที่ตั้งแห่งความศรัทธา รวมทั้งได้เปลี่ยนแปลงลักษณะพระพุทธเจ้าทั้งหลายให้มีลักษณะเป็นเทพเจ้า พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์เหล่านี้ เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา และถือการเคารพบูชาพระพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นทางแห่งการหลุดพ้นด้วยทางหนึ่ง

ประเด็นทางสังคมนี้ ทำให้คนทั้งหลายมองพุทธศาสนาไปในแง่บวกเข้ากับสังคมได้มากขึ้น และได้ทำให้พุทธศาสนากลายเป็นลักษณะพุทธเวนิยม

ค. การได้มาซึ่งความเป็นพระโพธิสัตว์

แบบอย่างการได้มาซึ่งความเป็นพระโพธิสัตว์ พัฒนาไปตามแนวคิด ๒ ประการ คือ โพธิและกรุณา แบบอย่างของการได้มาซึ่งความเป็นพระโพธิสัตว์นี้มาปรากฏขึ้นในคัมภีร์ช่วยการแตกแยกสำนัก ทั้งเดรวาพาลี เดรวาทสรวาสตีวาทีน มหาสังฆิกะ กล่าวถึง เรื่องพระสุเมธ ตั้งปณิธานเป็นพระพุทธเจ้า โดยให้เหตุผล คือ ต้องการสัพพัญญุตญาณ เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์

ทั้งโพธิและกรุณา ทำให้เกิดการขยายประวัติพระพุทธเจ้า และในที่สุดก็ได้ยกเอาแบบของการบำเพ็ญตนเป็นพระอรหันต์ไปขยายเป็นการบำเพ็ญตนของพระโพธิ-

สัตว์ ซึ่งแบ่งได้เป็น ๓ ช่วงตอนด้วยกัน คือ

๑. ช่วงการตั้งปณิธาน
 ๒. ช่วงการบำเพ็ญธรรมอันได้แก่ ปารมี หรือ ปารมิตา
 ๓. ผลของการบำเพ็ญคือ ภูมิ ๑๐
- ง. ลักษณะความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์ เถรวาทและมหายาน

ความคิดในส่วนโครงร่างใหญ่คัมภีร์มหายานไม่ต่างกับเถรวาทมากนัก เพราะมหายานได้รับเค้าเดิมไปจากเถรวาท เพียงแต่คัมภีร์มหายานได้ให้รายละเอียดและขยายความ ด้วยเหตุที่พระโพธิสัตว์เป็นอุคมคติเอกเทศแยกจากพระพุทธเจ้าในประวัติศาสตร์ ส่วนคัมภีร์เถรวาทความสนใจยังเป็นไปในเชิงประวัติของพระศาสดาอยู่

จุดหมายปลายทางของพระโพธิสัตว์โดยทั่วไปยังยอมรับกันว่าสิ้นสุดที่ การเป็นพระพุทธเจ้า คัมภีร์มหายานรุ่นหลัง เมื่อความคิดเรื่องความกรุณามีมากขึ้นได้กล่าวแต่เพียงบรรลุความเป็นพระโพธิสัตว์สุทธรมหิทธานุภาพ ในฐานะเช่นนี้คล้ายคลึงกับการบรรลุพระอรหัตผลเป็นพระอรหันต์ การได้มาซึ่งโพธิ ซึ่งแต่เดิมเป็นประวัติ จึงกลายเป็นแบบตายตัว เช่นเดียวกับแบบการดำเนินตนเพื่อเป็นพระอรหันต์เช่นกัน

ในส่วนกระแสความคิดที่มีอิทธิพลต่อเรื่องพระโพธิสัตว์ คือ โพธิ กรุณา และศรัทธา โพธิของพระพุทธเจ้าในมหายานได้กลับมาหาประเด็นของเถรวาท คือการเริ่มแสวงหาโพธิที่ตนเองเต็มพินอยู่ว่าโพธินั้นอยู่ในตนเองอยู่แล้ว เมื่อแรกเริ่มมหายานพยายามที่จะให้แสวงหาโพธิด้วยวิธีการขยายคุณความดีออกจากตนเช่นการแผ่เมตตา กรุณา

ให้เห็นทุกคนเสมอกับตน แต่ในที่สุดก็หันกลับเข้าหาวิธีการของเถรวาท คือต้องพิจารณาชีวิต
 เกลาจิตของตนเอง

ในเรื่องกรรมและศรัทธา พุทธศาสนายานเน้นมากกว่าพุทธศาสนา
 เถรวาท จึงทำให้มีลักษณะเกี่ยวของใหญ่ของโยชน์แก่งคมโตดีกว่าพุทธศาสนาเถรวาท
 นอกจากนี้ ประเด็นของการหลีกเลี่ยงจากบ้านเรือนในคัมภีร์เถรวาท ก็
 เกิดขึ้นใหม่ในคัมภีร์มหายานรุ่นหลัง คือ เน้นว่า ถ้าจะบำเพ็ญตนให้สำเร็จต้องสละบ้านเรือน
 ออกบวช ซึ่งในคัมภีร์ยุคต้นของมหายานให้ความสำคัญเรื่องการออกบวช เท่า ๆ กับการ
 เป็นศฤงฆ์

เมื่อพิจารณาดูในประเด็นดังกล่าวทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่า เรื่องราวของ
 พระโพธิสัตว์ถึงแม้จะได้ขยายออกไป แต่ก็คงยังพื้นฐานดั้งเดิมไว้อย่างเห็นข้วน
 และมีกระแสความคิดที่ย้อนกลับมาสู่ความคิดดั้งเดิมหลายขอดี

เรื่องพระโพธิสัตว์นี้โตคลี่คลายจากการ เป็นประวัติพระพุทธเจ้ามาเป็น
 ความคิดให้เป็นอุดมคติสำหรับทุกคน และโตกลายเป็นแกนหลักของศาสนาไปในที่สุด

ข้อเสนอแนะ

ประเด็นต่าง ๆ ที่น่าสนใจคิดว่าให้กว้างขวางต่อไป และจะเป็นประ-
 โยชน์ต่อวิชาการทางด้านนี้ คือ

๑. ลักษณะการบรรลุโพธิ์ของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก
๒. การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องราวของพระสุเมธาในพุทธวงศ์ อนุทาน
 ทิพยาวทาน และมหาวัสตุ
๓. เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาต้นตระกูล และในประเทศ
 ทางเอเชียตะวันออก.